

SZÉKELY KINGA RÉKA

MAX WEBERTŐL
A CIVILIZÁCIÓ FOLYAMATAÍIG

A szociológia a 20. században

Bár a 19. században tudománnyá vált szociológia a 20. század kezdetén élte virágkorát, az első, majd a második világháború jelentős törést okozott e tudományban. Európa a háború tragédiáját élte, a szociológia pedig nem tudott oly ütemben fejlődni, ahogy egy fiatal tudománynak kibontakoznia lehetett volna. A szociológusok tömegesen menekültek az Egyesült Államokba, a társadalom sebeit feltárni – politikai megfontolásokat szem előtt tartva – nem volt ajánlatos, a politika a társadalom minden rétegébe, intézményébe beleártotta magát, a közép- és kelet-európai totalitárius politikai rendszerek ellehetetlenítették a társadalomkutatást. Mindezek ellenére e korszakból is maradtak ránk értékes szociológiai munkák, bár egyiket-másikat csak post mortem fedezték fel, és adták ki.

Az európai szociológusok mellett komoly munkát fejtettek ki az amerikai társadalomkutatók is, akik az empirikus tudományosságot helyezték előtérbe. A kulturális antropológia módszereit használták: meglátogatták, elemezték azt a helyet, környezetet, jelenséget, amelyről írtak, „helyszíneltek”, és beszélgettek, kérdéseket tettek fel azoknak, akikről és akikhez végső soron e tudomány szól.

A két világháború közötti időszakot két szociológiai iskola neve fémjelzi: a frankfurti és a chicagói.

Az első világháború és a bolsevik hatalomátvétel következtében az európai társadalom újra átélte Babel bibliai tragédiáját. 1919-ben jelent meg Max Weber *A politika mint hivatás* című előadása. Mostani, 21. századi szemmel olvasva ez az előadás olyan, mint az eposzok prológusa, s mint a bibliai prófétáknál az isteni büntetés jogosságának összefoglalása. Weber már a tanulmány legelső mondataiban figyelmezteti hallgatóit, hogy nem fog állást foglalni az aktuális napi politikai kérdésekben. Érezte, hogy súlya van beszédének, véleményének, hisz maga a közösség kérte fel őt, hogy szóljon e tárgyban. Érezte és tudta, hogy az illető történelmi kor ziláltsága, ellentmondásossága legalábbis két csoportra szakítja a társadalmat, nevezetesen az erőszakot alkalmazókra és a közömbösség tisztaságát hangoztatókra. Megpróbálta hallgatóit meggyőzni arról, hogy nem a végletekben kell keresni a társadalmi problémák megoldását, hanem a józan középút mentén. A társadalom és a politika vezetői egyenlő arányban kell, hogy használják higgadt értelmüket és az ügy iránti szenvedélyüket, s mindezek függvényében úgy kell döntéseket hozniuk, hogy a következményekért is felelősséget tudjanak vállalni. Megállapítja, hogy vannak politikából élők és vannak, akik a politikáért élnek.

Mindkét csoportot vezérelheti a jó és igaz eszme, és mindkettő el is bukhat a jó eszme szolgálatában. Hisz nem az a fontos, hogy az illető személy kap-e járadékot, „jutalmat” politikai munkásságáért, hanem az, milyen etika értékrendszere mentén politizál. Weber az érzületetika és a felelősségetika vagy következményetika egymást kiegészítő fontosságáról beszél. Az a politikus fogja a társadalmat jó irányban előmozdítani, aki mindkét etikát tiszteletben tartja az adott helyzetekben. Martin Luther őszinteségével és lelki tisztaságával kell szólnia minden politikusnak, aki részt akar venni a társadalomformáló munkában: „itt állok, másként nem tehetek.” Továbbmenve, az Újszövetség tanítását kell minden politikusnak is tudatosítania: „Tedd vissza kardodat a helyére, mert akik kardot fognak, kard által vesznek el” (Mt 26,52). A politikus tudatában kell, hogy legyen annak, hogy hatalom van a kezében, s a hatalom politikai szinten mindig összefüggésben áll az erőszakkal. Annak érdekében, hogy a politikus hatalmát a társadalom javára használja fel, rendelkeznie kell három minőséggel: szenvedéllyel, felelősségérzettel és „szemmértékkel”. Weber egyenesen kigúnyolja azokat a politikusokat, akik vezérként jelenítették meg magukat, ám képtelenek voltak bármily csekélyke jót is tenni a társadalomért. Tényként könyveli el, hogy a nép, a tömeg szinte messiásként vár egy *valóságos* politikai vezért, hisz akik eddig maguknak tartották fenn a „vezérség” jogát, a fent említett három minőség valamelyikének híján voltak.

Max Weber előadásának utolsó bekezdése így szól: „A politika olyan, mint kemény deszkák erőteljes és lassú átfúrása – szenvedéllyel és szemmértékkel egyszerre. Teljesen igaz, amit minden történelmi tapasztalat is megerősít, hogy az ember a lehetségest sem érné el, ha időről időre nem nyújtózott volna a lehetetlen felé. De aki erre képes, annak vezérnek, sőt – a szó egy nagyon egyszerű értelmében – hősnek is kell lennie. S még akik se nem vezérek, se nem hősök, azoknak is olyan állhatatossággal kell a szívüket már most felvértezniük, mely dacolni tud az összes remény összeomlásával, máskülönben még azt sem tudják megvalósítani, ami ma lehetséges. Csak aki biztosan tudja magáról, hogy nem törik össze, ha a világ az ő szempontjából túl ostoba vagy túl alantas ahhoz, amit ő nyújtana, csak az, aki mindezzel szembenézve képes azt mondani: »mégis!« – csak annak »hívása« a politika.”¹

1919-ben jelent meg Webernek e fent említett, a politikusnak igen pozitív „kisugárzást” kölcsönző előadása. Weber a következő évben, 56 évesen halt meg, s előadása valóságtartalmából és vízióiból csak az európai társadalmak ziláltsága és értékvesztettsége maradt meg. A társadalom iránt elkötelezett politikusok helyett pedig diktátorok léptek színre.

Az 1919-es esztendő nemcsak a németországi, hanem a magyarországi társadalomkutatás terén is meghatározó esztendő. 1919-ig működött ugyanis az első, szociológiával is foglalkozó csoport. A *Huszedik Század* című folyóirat köré csoportosuló írókról van szó, akik Jászi Oszkár vezetésével foglalkoztak a magyar

¹ Max Weber: Tanulmányok, 209. oldal

társadalom kutatásával: Szabó Ervin, Braun Róbert, Leopold Lajos, Buday Dezső nevét emeljük ki közülük, akik nem voltak ugyan a mai értelemben vett szociológusok, de a magyar társadalmat kutató, elemző munkáik révén bizvást a magyar társadalomtudomány előfutárainak tekinthetjük őket. 1919 után a csoport tagjainak többsége emigrált. Hasonlóképpen ebben az időben telepedett külföldre két másik magyar társadalomtudós is: Polányi Károly (1886–1964) és Mannheim Károly (1893–1947). Polányi az Egyesült Államokba emigrált, majd Kanadában telepedett le. A magyar szociológia előfutáraihoz hasonlóan ő sem mai értelemben vett szociológus, hanem inkább gazdaságtörténész, a gazdaságtropológia megalapítója. Alaptétele az volt, hogy a gazdaság és a társadalom szerves egységet alkot. A gazdaság működése a társadalmi környezettől függ, egy társadalom pedig nem csupán piaci csere útján képes gazdálkodni. A hagyományos piaci mechanizmusok mellett még két lehetőséget fogalmaz meg: a kölcsönös ajándékozást és a megtermelt javak szétszórását egy központi kormányzat által. Polányi a nyugati kapitalizmus negatív hatásait tárgyalja, és a kapitalista rendszert tartja a totalitárius rendszerek melegegágyának. Leghíresebb műve *A nagy átalakulás*, amelyet 1944-ben jelentetett meg.² Polányi munkásságát a szocializmus éveit kifejezetten marxista ideológiájának tekintették, ezért őt és munkásságát Magyarországon messzemenően elismerték. Napjainkban a nyugati kapitalizmus már nem viseli magán azokat a negatív jeleket, amelyekről a századfordulón vagy a két világháború közötti időszakban híres volt. A kapitalista gazdasági rendszeren alapuló avagy az azt használó társadalmak megteremtették azt a társadalmi védőhálót, amely az egyént a piaci érdek irgalmat nem ismerő mechanizmusaitól többé-kevésbé megvédheti. Polányi prófétálása valóra vált abban az értelemben, hogy az adott társadalmak meg tudták előzni a bajt, az egyes embert és a különböző társadalmi csoportokat is meg tudták védeni az erőszaktól és az összeomlástól. Polányi nem tulajdonított nagy fontosságot a keresztény eszméknek, elméletével kapcsolatosan azonban elmondható, hogy összhangban áll az Újszövetség tanításával. Egymás kölcsönös megsegítése, valamint a szegényekkel való közösségvállalás összhangban van keresztény értékrendünkkel.

Mannheim Károly Németországba emigrált, majd 1933-tól Angliában telepedett le. Németországi tartózkodása alatt kifejtt munkássága tette őt a tudásszociológia megalapítójává. Fő műve az *Ideológia és utópia*, amelyet azonban csak 1996-ban fordítottak magyarra. Kinek kell az ideológia és kinek kell az utópia? Ezt a kérdést tárgyalja, és arra a következtetésre jut, hogy az ideológia azoknak kell, akik az uralkodó csoporthoz tartoznak, és szükségük van arra, hogy pozícióikat elméletileg is megerősítsék. Utópiára pedig azoknak van szükségük, akik az elnyomott csoportokhoz tartoznak, és így legitimitást keresnek az adott helyzet megváltoztatására. Mannheim szerint egyik ideológia mentén sem lehet a társa-

² E mű teljes mértékben nincs magyarra fordítva. A részleges magyar fordítás 1957-ben jelent meg.

dalmat tárgyilagosan vizsgálni. Csak olyanok képesek a társadalmat objektíve értelmezni, akiket semmilyen érdek nem befolyásol következtetések levonásában.³

A két világháború közötti időben, a kárpát-medencei magyarságra vonatkozó politikai és civil állásfoglalásoknak és a különböző ideológiájú társadalmelemzéseknek bő irodalmát olvashatjuk. Az akkori magyar társadalom anomáliáit bemutató irodalom áttekintése azért fontos, hogy megérthessük azt a képtelen állapotot, amely az akkori társadalomtudományt jellemezte. Nyilván nem célozom egy teljes áttekintés, csak a végletek felmutatására vállalkozom. Egyfelől Szabó Dezsőnek a magyar parasztot isteníítő vallomását, a kisemmizett magyar középosztály fölötti kesergését, „a saját drágán vásárolt hazájukban másodrendű katolikusok”⁴ iránt kimutatott együttérzését, az általa elképzelt új, igazságos, gazdaságában és kultúrájában fejlődő magyar társadalmat kell szem előtt tartani. Másfelől a Lukács György által Marxtól átvett társadalomelméletet, amely az internacionalizmus megtartó erejét akarta – és bizonyos ideig tudta is – a széles társadalomban tudatosítani. A két világháború közötti időszakban minden nyilvánosságot elért értelmiségi és politikus kereste a megoldás lehetőségét. Hamarosan azonban az erőszakon alapuló politikai rendszerek vették át a hatalmat, és épp a tárgyilagosságot hirdető szociológusok kényszerültek hallgatásra.

Az 1930-as évek szociológiához kapcsolódó mozgalma a falukutatás, a szociográfia volt. Emellett voltak kisebb horderejű próbálkozások is – mint egy szociológiai tanszék létrehozása Dékány István vezetésével, közigazgatás-kutatás Magyary Zoltán vezetésével, valamint Hajnal István törekvése, hogy történelmi munkáiban szociológiai nézőpontot érvényesítsen. A kiemelkedő és meghatározó hatást gyakorló munka azonban mégis a falukutatás volt. Tudományos módszert egyedül Erdei Ferenc használt, a többi munka más műfajt választott e kérdés feltárásához. Irodalmi művek, újságcikkek, riportok, monográfiák születtek azzal a céllal, hogy egy tárgyként kiválasztott társadalmi réteg vagy csoport helyzetét, vagy egy társadalmi jelenséget kutassanak, bemutathassanak, és a megfelelő következtetéseket levonhassák. Illyés Gyulának a *Puszták népe*, Szabó Dezsőnek *Az elsodort falu* című regénye nyitottak utat a szociológiai elemzésnek. A falukutatók felosztották maguk között az ország különböző részeit, és bemutatták az adott tájegység társadalmát. Erdei Ferenc a Duna-Tisza közéről, Veres Péter a Hajdúságról, Féja Géza a Viharsarokról, Szabó Zoltán az Északi-középhegység területéről, Illyés Gyula a Dunántúlról írt. Fülep Lajos, Kodolányi János, Kovács Imre és Kiss Géza a dél-dunántúli egyke-jelenséget vizsgálta. Falumonográfiát írt többek között Darvas József és Szabó Zoltán. Ezek a munkák a magyar társadalom legmegalázottabb rétegeit, azoknak az életért folyó küzdelmeit írják le. A zsellérek, a jobbágyok rabszolga-életét hozzák ijesztő közelségbe, a nincstelen-

³ Mivel az Osiris kiadó által 2000-ben megjelentetett Tudásszociológiai tanulmányok című kötet anyaga 1964-ben került a nyilvánosság elé, csak a későbbi korszakot tárgyalva fogom bemutatni

⁴ Szabó Dezső: Az egész látóhatár, Válasz egy katolikus fiatal lánynak, 422. oldal

ség, a nyomor, a betegség, a halál rémképeit. E munkák szerzői fel akarták hívni azoknak a figyelmét, akiknek kezében a politikai vezetés összpontosul, akik tehetnének is valamit e társadalmi rétegek legalább viszonylagos felemelkedéséért. Az 1848-as jobbágyfelszabadítás még az 1930-as években sem vált valósággá – legalábbis a mindennapi életben nem. A jobbágy, a zsellér állat módjára dolgozott, és lehetősége sem volt arra, hogy életformáján változtasson. „Vagyonát” csak utódjai jelentették, tehát a nyomorra ugyan, de gyermeket nemzett és szült, mert azokat legalább a magáénak tudhatta. A paraszt, akinek legalább saját háza volt (legalábbis ameddig az árendás el nem kobozza tőle), rettegett attól, hogy bár egy kanál étellel is többet kelljen elfogyasztania, ezért nem nemzett és nem szült, legfeljebb egy gyermeket. Ezt az egyet annak családalapításakor „kiállította”, megadta neki a kor viszonyainak megfelelő elégséges induló tőkét. Gulácsi Irén és Móricz Zsigmond a mindig lehetetlen helyzetben levő magyar középosztály helyzetét mutatta be, valamint a felelős uralkodó, vezető csoport mulasztásait, bűneit ábrázolta. Erdélyi és unitárius szempontból két művet említhetünk: Balázs Ferenc falukutató munkáját, valamint társadalmelemző regényét, *A rög alatt* címűt és Böződi György *Romlás* című regényét, amely a falusi értelmiség tragédiáját mutatja be. De említhetném Bánffy Miklós trilógiáját (*Megszámláltattál...*), aki az erdélyi arisztokrácia társadalmi felelőtlenségét és gyengeségét mutatta be, Szenczei László regényét (*Korom és korona*), aki szintén az erdélyi arisztokráciának a társadalmi problémák iránt tanúsított közömbösségét írja le, megfűszerezve a nemzetiségi kérdés tragédiájával. A román falukutató nagy alapító atyja, Dimitrie Gusti s az általa vezetett iskola is komoly munkát folytatott a társadalomkutatás és -elemzés területén. Ebből az iskolából származó munkák magyar nyelvű fordítását csak egy esetben olvastam. A Vrancea járási falvak akkori tragédiáját mutatja be, a nyugati kapitalista gazdasági rendszer előzmények nélküli betörését ebbe a térségbe. A fanarióta rendszert megszokó, annak íratlan törvényeit már ismerő parasztok az első világháború után hirtelen szemben találták magukat a nyugati befektetőkkel, vállalkozókkal, akik kegyetlenül kizsákmányolták a helybelieket. A vállalkozók elindították a nagybani erdőkitermelést, s ezzel minden addigi szokást, hagyományt, életvitelt felborítottak, és gazdaságilag megrovidították a helyi birtokosokat. A mű a falusi életnek nemcsak a gazdasági oldalát mutatja be, hanem a népi hagyományokat is, néprajzi vonatkozású adatokat közöl, valamint vallásszociológiai eseteket is bemutat.⁵

1945 után egy újabb totalitárius rendszer kezdődött a közép- és kelet-európai országokban, így hamarosan vége lett mind a falukutatásnak, mind a társadalmat érintő többi, tudományos érdekű vizsgálódásnak.

A szociológia Nyugatra szorult, és ott fejlődött igazi tudománnyá.

⁵ A falukutató társa egy egyetemista lány, akivel egy említett falu papja nem óhajt szóba állni, mert ez nem engedtetik meg egy szent életű embernek. Természetesen ma már kirívó esetnek tűnik az ilyen, de az említett korban általános jelenség volt.

Norbert Elias (1897–1990) a későn felfedezett tudósok közé tartozik. Mannheim tanítványa és munkatársa volt. Munkáit csak 1970 körül fedezték fel, hatása azonban annál erőteljesebb – a legújabb szociológiai kutatásokra is. Fő munkáját csak 1987-ben adták ki még magyarul *A civilizáció folyamata* címmel. A munka az európai társadalmak több évszázados fejlődését fogja át. Vizsgálja és összehasonlítja a primitív és a civilizált társadalmakat, mindig középpontba állítva az egyént, a társadalom lelkiismeretét. Egy állandó párhuzam felállításával mutatja be az egyén és a vele kapcsolatban álló társadalom fejlődését. Amilyen mértékben a szégyen és a feszélyezettség érzése szabályozza az egyént, olyan mértékben nő az egyén belső kényszere, hogy szabályozza saját és mások viselkedését a társadalomban. Lehet-e összhangot teremteni az egyén szabadsága és a társadalmi szabályok betartása között? Hol a két valóság határa, mikor sérti meg a szabadság a szabályt és fordítva? Melyik kényszer az erősebb: a belső, úgynevezett lelki kényszer, vagy a külső, a társadalmi, a mások által ránk erőszakolt kényszer? Az egyén egyetértett-e, beleegyezett-e, hogy számára is szabály „alkotódjék”? Ilyen és hasonló kérdéseket feszeget Norbert Elias. Egyszerű, hétköznapi jelenségekről beszél, melyek bennünk, keresztény emberekben a Jézus által hirdetett életmodellt visszhangozzák. (lásd Róm 12,9–21)

Ajánlott irodalom

- Andorka Rudolf, *Bevezetés a szociológiába*. Budapest, 2000.
Erdei Ferenc, *A magyar társadalomról*. Budapest, 1980.
Féja Géza, *Viharsarok*
Féja Géza, *Nagy vállalkozások kora*. Budapest, 1943.
Hankiss Elemér, *Társadalmi csapdák. Diagnózisok*. Budapest, 1983.
Lukács György, *Történelem és osztálytudat*. Budapest, 1971.
Szabó Dezső, *Az egész látóhatár*. Budapest, 1991.
Max Weber, *Tanulmányok*. Budapest, 1998.

MAGYARI ANDRÁS

II. RÁKÓCZI FERENC ERDÉLYI FEJEDELEMMÉ VÁLASZTÁSÁNAK NÉHÁNY PROBLÉMÁJA

Mint ismeretes, a XVII. század vége s a következő század eleje hozta magával a magyar nép történetének egyik legbonyolultabb és ellentmondásokkal leginkább telített periódusát, amelyet „kuruc korszak” és „II. Rákóczi Ferenc szabadságharca” néven emleget a történetírás. És hogy az elmúlt három évszázad alatt a jelenség nem veszítette el aktualitását, annak megvan a magyarázata.

A kuruc korszak, amely már az 1680-as évektől az idegen Habsburg-uralommal és feudális elnyomással szembeni spontán népi ellenállást testesítette meg, a XVIII. század fordulójára új tartalmat és formát nyert. Ekkor ugyanis az úgynevezett népi kurucság vezetői, Esze Tamás és társai Lengyelországban felkeresték a bujdosó Rákóczit, és előadták a Bécs-ellenes küzdelem új tervét, mely szerint a népi erőknél is tömegesen be kell kapcsolódnuk a császáriak elleni küzdelembe, széles népi alapot kölcsönözve a Habsburg-ellenes mozgalomnak – ellentétben a Rákócziék által elképzelt magyar–francia–lengyel Habsburg-ellenes szövetséggel.

Rákóczi kezdetben bizalmatlan volt a népi küldöttek által előadott javaslattal szemben, és behatóan tájékozódott az országban kibontakozó népi mozgalom állása felől. Végül elfogadta a népi küldöttség ajánlásait, amelyekre az 1703. május 6-án kelt „Brezani kiáltványában” válaszolt.¹

A kiáltvány elfogadásával döntő fordulat állt be Rákóczi eddigi politikai elképzeléseiben a kuruc mozgalom jellegét illetően. A kiáltvány ugyanis történelmi jelentőségű feltételeket és kötelezettségeket szabott a Habsburg-ellenes küzdelemben résztvevők számára. Hangoztatja, hogy „országunk s hazánkhoz való szeretetüinktől s köteleességüinktől viseltetvén, minden igaz hazaszerető, országunk régi dicsőséges szabadságát óhajtó egyházi és világi, nemes és nemtelen, fegyverviselő és otthon lakos, egy szóval minden rendű igaz magyarokat hazafiságunkra intjük és kényszerítjük, hogy [...] életükön uralkodó s kegyetlenkedő birodalom ellen fogjon fegyvert. [...]”²

A kiáltvány tehát minden társadalmi kategóriához szólott, a rebellis jobbakkal bezárólag. Végeredményben egy jelentőségteljes kompromisszum született, amely alapját képezhette az ellenséggel szembeni közös fellépésnek. A

¹ Esze Tamás, *II. Rákóczi Ferenc Brezani kiáltványa*. Budapest, 1954. 314–315.

² *Rákóczi hadserege 1703–1711*. Budapest 17–18.